

Лариса Нагорна

**ТЕРИТОРІАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ
В СИСТЕМІ ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНИХ
РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Процеси регіоналізації, що стали важливим компонентом глобалізаційної динаміки сучасного світу, актуалізують проблему співвідношення національних, регіональних, локальних та інших територіальних ідентичностей. Зростання „проникності” національних кордонів під могутнім тиском глобалізаційних реалій зробило регіон активним суб'єктом міжнародної політики і – не меншою мірою – ядром складних процесів переформатування територій і нового спрямування потоків. Територіальні тенденції набирають ваги у суспільному розвитку, а це означає, що сформовані на цій основі ідентичності справлятимуть на нього дедалі зростаючий вплив.

Один з найбільш наочних результатів глобалізації – зруйнування монополії держав на творення територіальних ідентичностей. Регіони, які стають активними політичними акторами, формують власні ідентифікаційні стратегії, відшукуючи джерела своєї легітимації як в уявленому минулому, так і у відповідному спрямуванні дискурсивних практик. Відомий фахівець у галузі сучасного європейського регіоналізму М.Кітінг вкладає процеси, що нині відбуваються, у формулу ретериторіалізації політики і виникнення нових політичних просторів. Обнадійливим симптомом він вважає те, що активізується не консервативний і оборонний регіоналізм, укорінений у замкнутому традиційному суспільстві, а сучасний, космополітичний і прогресивний регіоналізм, в якому традиція використовується як інструмент модернізації¹.

Територіальний компонент присутній у багатьох різновидах найбільш поширених ідентичностей – загальнолюдській, цивілізаційних, національних, етнічних та інших. Але його питома вага зростає в міру наближення до ґрунту, на якому відбувається соціалізація індивіда і кристалізація групових інтересів. І живить відчуття „територіального імперативу” не лише прагнення зберегти успадковану від предків самобутність. Не слабшим стимулятором виступає усвідомлення того, що саме в рамках обмеженого територіального простору створюються найбільш сприятливі умови для самовиявлення, самовизначення, самоорганізації.

---

¹ *Keating M.* The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change. Cheltenham, 1998.

Формування регіонального різновиду територіальної ідентичності – виразна прикмета світ-системних змін, започаткованих у 80-х рр. минулого століття. Політологи розглядають його як кристалізацію почуття належності до певного, обмеженого реальними чи умовними кордонами, співтовариства на ґрунті „спільної долі”, тотожності чи подібності цінностей та інтересів, етнічної й конфесійної спорідненості тощо. Символічний зв'язок громадянина з цим простором сильніший там, де в його основі „історія успіху” і своєрідний посыл у майбутнє у вигляді його привабливого проекту. У баченні фінського географа А.Паасі визнання регіону у суспільстві прив'язане до формування його „ментальної карти” й формування відповідних „мереж довіри”. Ритуали, дискурси, практики взаємодії водночас і інституціалізують регіон, і формують відповідну ідентичність².

Регіональну ідентичність часто розглядають у контексті соціальної (політичної, субетнічної, культурної) ідентичності, і такі підходи можна зрозуміти, оскільки у якійсь частині регіональна ідентичність входить в усі ці сфери людського буття. Однак навряд чи коректно, як це часто робиться, розглядати регіональну ідентичність як різновид (варіант, частину) політичної чи культурної ідентичності. У неї своя, досить чітко визначена, сфера організації суспільної чи особистісної самосвідомості, свої методи творення і збереження простору, співмірного із запитамі громадян, свої „обмежувальні координати” – територіальні зв'язки і територіальний інтерес. Оскільки регіональна ідентифікація – не стан, а процес, саме вона створює ґрунт для вибору стратегії регіонального розвитку і механізмів політичного управління на місцях. Виступаючи в ролі „голосу регіональної групи” (Ш.Рік), регіональна ідентичність стає чинником формування певного типу соціокультурних зв'язків і відповідної політичної культури. Не випадково Е.Сміт відносив територіальну (регіональну) ідентичність поряд з ґендерною до числа фундаментальних у структурі ідентифікаційної матриці людини.

Зрозуміло, що територія починає відігравати роль ідентифікаційного символу лише тоді, коли перестає бути просто життєвим середовищем і перетворюється на екзистенційну цінність. У процесі такого перетворення формується відповідна ментальність, система звичок і поведінкових стереотипів. Цілеспрямовані зусилля регіональних еліт здатні посилити відчуття соціальної екзистенції до такого рівня, коли населення виявляє готовність або до усвідомленої співпричетності до проклямованих ними цінностей і орієнтацій, або до усвідомлених форм протесту³. Особливої ваги набуває територіальна ідентичність

² Paasi A Region and place: Regional identity in question // Progress in human geography. – London, 2003. – Vol.27, № 4 – P. 475 – 485.

³ Див.: Мельников А. Соціальна екзистенція: за і проти // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С.92 – 104.

у тих соціумах, які, за визначенням А.Лейпхарта, є багатоскладовими. Критерієм багатоскладовості у даному разі виступає членування суспільства на окремі сегменти з виразними соціокультурними, ідеологічними, конфесійними чи іншими ознаками.

У системі радянських суспільних наук концепти „горизонтальна”, „територіальна” ідентичність були практично відсутні. Пріоритет односторонньо належав прямолінійно витлумаченій соціальній ідентичності: стратифікація суспільства вибудовувалася на основі класового принципу, відповідно до нього розподілялися соціальні блага, від нього залежала можливість дістати освіту тощо. На цьому фундаменті, оформленому у вигляді ідеологем „класового підходу” й „інтернаціональної солідарності”, вибудовувалася ієрархія ідентичностей, в якій територіальному (як і етнонаціональному) чиннику відводилася невизначена і неясна роль. Утім, оскільки етнічний принцип було покладено в основу територіальної структури держави, у практичній політиці поняття „національна політика” відіграло роль замітника відсутнього аж до середини 70-х рр. концепту „регіональна політика”.

Сказаним легко пояснити, чому в Україні науковий інтерес до проблем регіональної ідентичності був (і лишається досі) нижчим порівняно з дослідженням, приміром, етнічної ідентичності. Несподівана актуалізація національних проблем наприкінці 80-х рр. і наступний розпад СРСР надали небаченої напруги теоретичним дискусіям; феномен політизованої етнічності породив кілька нових наукових напрямків і величезну кількість літератури. Що ж до регіональної ідентичності, то сама її наявність на пострадянському просторі до кінця 90-х рр., схоже, не усвідомлювалася.

Лише тепер, коли регіоналізм проявив себе у різних іпостасях, з'явилися можливості говорити про регіональну ідентичність якщо і не як про органічно притаманну регіональним соціумам властивість, то принаймні як про сконструйований місцевими елітами віртуальний ментальний простір. Водночас набули актуальності і споріднені проблеми регіональної самосвідомості, регіонального інтересу, регіонального виміру політико-культурних традицій. При цьому увага фокусується, як правило, не на самих ідентичностях, а на процесах символічної боротьби, у яких беруть участь різні актори. Процеси конструювання ідентичностей розглядаються як дуже тривалі у часі, на широкому історичному тлі, із застереженням відносно неширокого вибору у політичних акторів простору для маневру. Усвідомлюють вони це чи ні, але їхні дії жорстко детерміновані силою традиції і певним набором усталених смислів, можливості зміни яких не безмежні.

Утім, не варто розглядати зростання питомої ваги горизонтальних ідентифікацій як сталу, незмінну тенденцію. Запропоновані в рамках соціального конструктивізму підходи до ідентичності як до рухливої, мінливої, сконструйованої субстанції здійснили справжній

переворот у суспільних науках, змусивши фахівців подивитися зовсім іншими очима на проблему ідентифікаційних ієрархій. Самоідентифікація з територією завжди має ієрархічний характер – людина відчуває себе водночас мешканцем певного макрорегіону (європеець), певної країни (громадянин України), певного етносу (українець), певного регіону (галичанин), певного міста чи села (львів'янин). Причому ієрархію ідентитетів кожна людина вибудовує для себе сама. „Сьогодні територіальна ідентифікація перебуває у принциповій залежності від інших ідентифікацій – будь-яке „тут” разом із властивостями та особливостями формується у взаємовизначенні з іншими „там”, внаслідок чого будь-який результат ідентифікаційного процесу набуває виключно реляційних ознак”⁴.

Питома вага територіальних ідентичностей на пострадянському просторі зростає в міру того, як руйнується стереотип безликої „радянської ідентичності”. Ті локальні культурно-ментальні моделі, які приходять їй на зміну, вже позбавлені ознак одноманітності і єдино-мислення. Але намітилася інша крайність – легітимація відразу багатьох ідентичностей провокує складності з усвідомленням їх не лише як суспільних, але й як індивідуальних цінностей. Те, що зрештою вдалося „радянській” ідентичності – інтеріоризація у внутрішній світ особистості й стереотипізація на рівні моралі – лишається поки що недосяжним ідеалом для „нових” ідентичностей, у тому числі й тих, що мають „прив'язку” до території.

Чим пояснити, що на фоні множинності ідентичностей актуалізуються насамперед ті, які пов'язані із простором? У посиленому пошуку локальних і регіональних ніш відбивається прагнення відчуженої від влади людини дістати своєрідну соціокультурну компенсацію у вигляді „місцевого патріотизму”. Захист від уніфікації й знеособлення відшукується у конструюванні простору, співмірного запитам і потребам конкретної людини. Прагнення зберегти свою самобутність у мові, звичаях, традиціях підкреслюється пошуком об'єднуючих символів і ціннісних орієнтирів, які можуть бути різними як на рівні регіону, так і у людей різного етнічного походження та соціальних страт. Історіографія реагує на ці процеси помітним виходом у сферу „нової просторової історії”. В числі пізнавальних „поворотів”, якими позначений рубіж тисячоліть, незмінно фігурує і просторовий.

Таку зміну координат у дослідницькій сфері ще півстоліття тому майже неможливо було передбачити. Упродовж XIX і першої половини XX століття історія розглядалася під кутом зору зміни „етапів” та „періодів”; у зв'язці „час – простір” перший домінував беззастережно. Темпоральність історичного процесу практично не ставилася під сумнів доти, поки М.Фуко не звернув увагу на те, що домінування

⁴ Український соціум. – К., 2005. – С. 527.

часу в історичних дослідженнях нівелює роль простору, робить останній чимось детермінованим, нерухомим і антидіалектичним. У прочитаній у 1967 р. лекції „Про інші простори” та у праці „Питання географії” Фуко намагався окреслити поняття „історія простору” і вписати його зміст, з одного боку, у концепцію влади/знання, а з другого – у концепт модерності та гетеротопії. Варто віддати належне його прозорливості: оскільки тривоги наших сучасників, доводив він, більше пов’язані із простором, ніж із часом, епоха, що настає, „мають, більш за все стосуватиметься простору”⁵.

Вплив постмодернізму на процеси переосмислення взаємодії часу й простору в історичному процесі був закріплений працями Ф. Джеймсона та А. Лефевра. Останньому належить розрізнення простору, „в якому живуть”, і простору, який „домислюють”. Надалі Е. Саїд своєю працею „Орієнталізм” та Е. Сожа книгою „Постмодерністська географія” утвердили пріоритет „просторовості знання” і новий погляд на „пізнавальне картографування”. Сожа у 1989 р. увів у систему соціо-гуманітаристики й поняття „просторовий поворот”, хоч і не дав йому чіткого визначення.

З-поміж істориків-теоретиків чи не найбільший вклад у дослідження проблеми „простір та історія” внесений активним розробником німецької „теорії понять” Р. Козеллеком. Саме йому належить констатація: хоч історія завжди розглядається у просторових координатах, ані фундаментального дослідження поняття „простір”, ані інших принципів членування історичного матеріалу, ніж хронологічний, не існувало аж до 1986 року, коли з’їзд істориків було проведено під гаслом „Історія і простір”⁶. Утім, мало пройти ще кілька років, щоб вивести проблеми територіальної ідентичності, базовані на переосмисленому концепті регіоналізму, із силового поля економцентризму і зробити їх ядром політичної регіоналістики як науки про взаємодію політичних акторів на мезорівні, проміжному між національним і локальним.

На основі розгляду соціального і культурного у їх напруженому співвіднесенні й латентній суперечливості вдалося нарешті вивести регіоналістику на доволі високий рівень міждисциплінарності. Пріоритет у його забезпеченні належав інтерпретативній парадигмі, запропонованій символічним інтеракціонізмом (Дж. Мід, Е. Гофман, П. Бергер). У руслі модернізму найбільш істотне просування у цьому напрямі пов’язують із діяльнісно-активістським підходом (Е. Гіденс, П. Бурдьє, Дж. Александер, П. Штомпка), орієнтованим на дослідження нелінійності соціальних процесів, біфуркацій, культурних травм. Структурно-функціональний підхід, започаткований Т. Парсонсом та Р. Мертоном, відкрив шлях до аналізу явищ соціальної аномії,

⁵ Foucault M. Power/Knowledge: Selected interviews and other writings. 1972 – 1977. – New York, 1980.

⁶ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С.98 – 102.

порушень системної рівноваги, дисфункцій, що можуть виникати на ґрунті незбігу ціннісних орієнтацій, нераціонального розподілу суспільних ролей.

На пострадянському просторі цей поворот був оцінений не відразу; домінуюча в СРСР традиція розчинення регіоналістики в „регіональній економіці” зберігалася аж до кінця ХХ століття. Домінування відомчо-галузевого підходу, з одного боку, і панічний страх перед проявами сепаратизму й автаркії, з другого, блокували наукові дослідження просторової динаміки й регіональних політичних процесів. Про культурно-ментальні моделі сприйняття простору не доводиться й говорити: у системі радянських суспільних наук вони, здається, не цікавили нікого.

Розпад СРСР змусив науковців нових незалежних держав замислитися над місцем і роллю регіоналізму не лише у дезінтеграційних процесах, але і в системі соціального пізнання. Чому популярний термін „територія” раптом поступився місцем поняттю „простір”? Чому все ж це останнє поняття перебуває на маргінесі наукового знання? Чому суспільні науки, постійно відшукуючи відповіді на питання „що?” і „як?”, майже не ставлять питання „де?”, надзвичайно актуальне в епоху перекроювання кордонів? Оскільки ці якісно нові явища у „прокрустове ложе” географічного й економічного детермінізму не вписувалися, з’явилася гостра необхідність у теоретико-методологічному осмисленні просторових відносин. Інституалізація соціології регіону ґрунтувалася на його розгляді як соціально-територіальної спільноти і являла собою теорію середнього рівня – самостійну галузь соціології, яка активно створювала власні методологічні прийоми наукового аналізу. У цьому ж контексті слід розглядати і перші на пострадянському просторі спроби осмислення феномена регіональної самосвідомості і відповідної ідентичності⁷.

В Україні проблеми дослідження територіальних ідентичностей додатково обтяжені гостротою політичних протистоянь, яка має виразний регіональний вимір. Специфічність української ситуації зумовлюється станом нестійкої ідентифікації значної частини соціуму, її готовністю ототожнити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. В етнічній сфері і на рівні регіонів виразно виявляються явища „негативної ідентичності” (самовизначення через заперечення цінностей Іншого). Територіальні ідентифікації більш чітко окреслені на Заході й Південному Сході, але Центр у ціннісних орієнтаціях й електоральних симпатіях тяжіє до амбівалентності. Кожна хвиля розчарувань тягне за собою ціннісну переорієнтацію.

⁷ Региональное самосознание как фактор формирования политической культуры в России. – М., 1999; Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об’єкт соціологічного дослідження. – К., 1998.

А проте процес формування територіальних ідентичностей вже піддається раціональному осмисленню й науковій категоризації, що переконливо довели, зокрема, праці на теми регіональної, етнічної, локальних ідентичностей, які з'явилися друком упродовж останнього п'ятиріччя⁸. У межах сучасної геохронополітичної парадигми просторовому чиннику нарівні з часовим, а в деяких аспектах у першу чергу, відводиться роль важливого інструмента політичного аналізу. І хоч новітні конструктивістські підходи фокусують увагу не стільки на дослідженні реальних регіонів, скільки на „уявленні” відповідних образно-символічних конструкцій, предметне поле політології зазнає істотних трансформацій. Науковий інтерес відчутно зміщується від інституційної сфери убік орієнтаційної. Територіальні ідентичності стають стрижнем, навколо якого вибудовуються дослідження культурних комунікацій, дискурсів, проблем мови, історичної пам'яті, електоральних симпатій.

Вітчизняна історична наука, у свою чергу, відреагувала на зміну просторових конфігурацій у системі соціального пізнання концептуалізацією історичної регіоналістики, предметне поле якої сформоване навколо дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників регіоналізації, становлення й розвитку регіональної структури України, а також відповідних рефлексій у суспільній свідомості. Простеження того, як поступальний розвиток історичного знання змінює просторовий масштаб історіографії – від домінування політично орієнтованої подієвої історії до концентрації уваги на особливостях центр-периферійних відносин, специфічності урбанізаційних процесів, становленні адміністративно-територіального членування території, ментальних особливостей у регіональному розрізі – розглядається як крок на шляху до оформлення історичної локалістики як субдисципліни, в рамках якої знайдуть своє місце і регіональна історія (мезорівень) і історія поселень (мікрорегіональний рівень)⁹.

На стику географії, культурології та філософії свою „наукову нішу” відшукує геофілософія, зосереджена переважно на аналізі феноменології географічних образів. Географічний простір розглядається як тотально-ментальний і водночас як створюваний за допомогою уяви архетип. Простеження того, як узагальнені макроегеографічні образи здатні „заміщувати” собою реальні географічні простори, і як потім синтетичні образи культурних ландшафтів певних місцевостей

⁸ Див., напр.: *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008; *вона ж:* Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., 2011; *Зварич І.Т.* Етнополітика в Україні: регіональний контекст. – К., 2009; *Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу.* – К., 2010; *Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості.* – К., 2011.

⁹ Докладніше див.: *Верменич Я.В.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012. – С.218–283.

тиснуть на суспільну свідомість і можуть продукувати нові уявні конструкції, внесло свіжий струмінь у всю систему географічних наук. Переосмислена у такий спосіб культурна географія має власну топологію – із відповідною системою ментально-географічного картографування. Традиційний погляд на географічний простір як фон або декорацію для культурних об'єктів поступається місцем баченню простору як органічної частини культурного ландшафту і водночас як своєрідного рухомого кордону. Зрештою поняття „простір” заміщується більш точним і ширшим за змістом – „просторовість”. У цей термін вкладається не сам лише простір, але й його мислеобраз, і саме цей останній найчастіше виступає у ролі ідентифікатора.

Російський філософ і культуролог Д.Замятін звертає увагу на особливості тих географічних образів, які формуються у сфері політики. Завдяки певному схематизму політичного типу мислення вони є досить простими, чіткими, опуклими. Але, складаючись у розгалужену, а інколи й ієрархізовану систему, ці образи здатні вбирати у себе різномірні, часто суперечливі уявлення і тому підвладні географічним маніпуляціям. Кожна нова форма політичної організації, як правило, пропонує власну систему просторово-часових уявлень і нових образів-архетипів. Створюються, отже, „картоїдні” географічні образи, які в сумі формують умовний рельєф геополітичної динаміки. А вже на цьому фундаменті вибудовуються різні геоекономічні простори¹⁰.

У зв'язку з виходом регіонів у сферу міжнародних відносин відбувається переосмислення основ традиційної геополітики. Трансформація геополітичного мислення відбувається в руслі аналізу закономірностей перерозподілу сфер впливу й центрів сили у багатомірному комунікаційному просторі, з врахуванням обмежених можливостей як національних держав, так і світових фінансових і банківських мереж. Існує хоч і не безспірний, але вже достатньою мірою обґрунтований погляд на Східну Європу, включно з Україною, як на поле контрреформаційних зрушень з утворенням нової світової периферії. Під тиском тіньових соціально-економічних відносин ряд держав не лише перебувають у стадії деіндустріалізації, але й поволі втрачають свій культурно-генетичний цивілізаційний код. Безліч проблем створює поява величезних мас детериторіалізованих мігрантів, далеко не завжди готових адаптуватися до нового соціокультурного середовища¹¹.

Очевидно, що перенесення дослідницької уваги у сферу просторових уявлень не є ні штучним, ні спонтанним; воно відображає серйозні

¹⁰ *Замятин Д.Н.* Феноменология географических образов // [http:// www.ruthenia.Ru/logos/ kofir/ 2000/2000_06. htm](http://www.ruthenia.Ru/logos/kofir/2000/2000_06.htm)

¹¹ Див. *Дергачев В.* Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса, 2003.

зрушення у всій системі посткомуністичного світобачення. Відбувається складний процес становлення нового образу територіальної спільноти і відповідно формування нової логіки взаємодії просторових і соціальних самоідентифікацій – з усвідомленням індивідом власного інтересу як члена регіональної соціальної групи. На цьому рівні осмислення група й регіон набувають рис колективної суб'єктності (регіонального співтовариства). Водночас формується нове регіональне світосприйняття, в якому центр уже не є всемогутнім куратором. Недавній делокалізації простору виразно протиставляється модель чітко локалізованого регіону – і як території, і як співтовариства. Вибудовується єдиний емоційно-асоціативний ряд образів регіону як нерозривної цілісності території й населення. У такий спосіб уявлена реальність регіону набуває завершеного характеру, стає основою актуалізації регіональної ідентичності.

Вітчизняна дослідниця О. Гриценко вводить підвищення суспільної ролі територіальних ідентичностей у контекст переходу від епохи модерну (із притаманною їй дестабілізацією ідентичності) до доби постмодерну. Посилаючись, зокрема, і на висновки польських науковців, вона засвідчує, що хоча нестабільність ідентичності і надалі має тенденцію до зростання, у світі на зміну явищам прогресуючої детериторіалізації як наслідку домінування міської індустріальної культури приходять нова тенденція *ретериторіалізації*. Вона виявляється у пошуках нових форм локального вкорінення, у прагненні відновити ті зв'язки з локальним (чи регіональним) середовищем, які були розірвані в індустріальну добу¹².

Те, що державі як носію ідентичності кидають виклик територіальні утворення, констатує російський соціолог Р.Симонян. Замислена Ш.де Голлем у 1960-х рр. „Європа вітчизн” стає зрештою „Європою регіонів”. Але якщо розглядати регіон у внутрідержавному контексті, на мезорівні, то тут циркуляція імпульсів і реакцій відбиває ще неоформлені й нестійкі форми соціальної організації. Мезорівень рухливий і мінливий – насамперед тому, що тут зливається енергетика двох зустрічних потоків, а перегородки стають проникними мембранами. І все ж не можна не бачити того, що, на відміну від оформлених адміністративно-територіальних утворень, регіон, обриси якого далеко не завжди є чітко фіксованими, має більш високу соціокультурну тривкість. Як правило, фундамент регіонального ідентитету створюють спільні соціально-психологічні риси, притаманні представникам домінуючих етнічних спільнот. А щодо доволі частих посилянь на розмитість поняття „регіон”, то його універсальність і „рухливість дефініції” – радше позитивна риса, ніж недолік. „Ця категорія універсальна, операціональна й продуктивна

¹² Гриценко О. Українські ЗМІ в контексті глобальних процесів на початку XXI століття // Україна на шляху до Європи. – К., 2006. – С.346.

настільки, наскільки універсальна, операціональна й продуктивна в принципі будь-яка типологія й класифікація у галузі соціального знання"... Категорія „регіональне”, як більш абстрактна, ніж „національне”, вбирає в себе різні етнокультурні начала, долає ізольованість окремих локальних просторів і малих співтовариств, створюючи нову соціальну якість”¹³.

Саме на базі регіональної ідентичності формується інструментальний апарат для конструювання регіону як чітко окресленого політичного, соціального, інституційного й орієнтаційного простору. Інтеріоризація цього різновиду групової ідентичності розташовує регіон-спільноту у політичному полі і визначає дистанцію між ним та іншими регіонами, а індивіду дає змогу усвідомити своє місце в системі суспільної комунікації. Регіональна ідентичність виявляється придатною для вироблення саме тих механізмів соціалізації, які найкраще відповідають місцевим особливостям соціонормативної й політичної культури. Вона ж створює своєрідне мірило легітимації домагань регіональних еліт.

Концепт регіональної ідентичності можна розглядати з різних позицій – і як соціально-психологічне відчуття належності до регіонального співтовариства, і як своєрідний ресурс, що визначає роль і місце певної території у загальнонаціональному просторі, і як тактичну зброю в руках місцевих еліт. Його політичний вплив залежить не тільки і не стільки від сили внутрірегіонального „зчеплення”, скільки від сили чи слабкості національної ідентичності. Агенти формування регіональної ідентичності – від впливових політиків до журналістів – вдаються до конструювання притягальних міфів, що використовують як природне почуття прив’язаності до місця проживання, так і настрої невдоволення політикою центру. Експлуатація ресурсу регіональної ідентичності може здійснюватися і з метою маркетингу території, тобто конструювання такого її образу, який здатен підвищувати привабливість регіону як об’єкта інвестування і як ареалу проживання. Зрештою в регіональній ідентичності можуть у концентрованому вигляді віддзеркалюватися регіональні інтереси, тобто ті специфічні завдання, які уявляються пріоритетними саме для даного регіону.

Соціологи віддають перевагу дослідженню регіональних ідентичностей у соціокультурному ключі, крізь призму концепції „субкультурної варіативності”. У понятті „регіональна субкультура” сфокусована конфігурація цінностей, уявлень, традицій, соціокультурних практик, які притаманні мешканцям того чи іншого регіону. Його використання дає можливість робити наголос на культурних механізмах утворення „уявлених спільнот” і з’ясовувати важливість для них

¹³ Симонян Р.Х. Концепция мезоуровня применительно к региону // Социс. – 2010. – № 5. – С.52 – 61.

смыслів і значень, які конструюються як інституціонально (на рівні політики, у медіа-просторі, в освіті тощо), так і у сфері повсякденного життя. Зовсім не обов'язково відповідні практики базуються на раціональній основі. Доволі часто вони є неусвідомленими і здійснюються на засадах традиції, звички, конвенцій, габітуальності¹⁴.

Чималий вплив на процес формування культурних преференцій регіону здатен справляти фактор порубіжності, який у вітчизняній гуманітаристиці нечасто береться до уваги. На пограниччях, у зоні різних геополітичних і культурних впливів, виникає особливий феномен „серединної культури”. Сучасний постмодернізм запропонував термін „лімінальність” для позначення таких перехідних станів, коли домінантою є невизначеність орієнтацій, гібридність ідентичностей, „оборонна свідомість”. Польські науковці, які активно досліджують феномен погранич, звертають увагу на функціонування у таких порубіжних соціумах власної системи кодів і символів, які формують специфічну екзистенційну філософію й ідеологію „приватної вітчизни”. За М.Герцфельдом, у таких „локальних теодицеях” довго живуть у концентрованому вигляді успадковані уявлення про несправедливість світу і про завдані в минулому образи. Такі ареали можуть бути свідченням „зламу таксономії”, оскільки у них населення послуговується відмінними від загальноприйнятих категоріями й оціночними критеріями¹⁵. Галичина – яскравий приклад того, яку силу інерції мають укорінені в суспільній свідомості стереотипи за давніх фобій і недовіри.

Приділяючи багато уваги проблемам типології регіонів і регіональних ідентичностей, польські соціогумантарії характеризують регіон як „територію, мешканці якої мають почуття ідентичності настільки сформоване, що воно є „щоденним досвідом”. При цьому вводиться розрізнення т.зв. реліктових, політичних та етнічно-лінгвістичних регіонів. До числа реліктових відносять ті, які в минулому були тією або іншою мірою автономними чи незалежними, але пізніше поглиналися більш потужними організаціями, внаслідок чого мешканці цих регіонів втратили відчуття ідентичності. Політичними регіонами вважаються ті, які й досі функціонують як адміністративні чи політичні одиниці. Етнічно-лінгвістичні регіони виокремлюються за ознаками певної специфічної культури, діалектних особливостей.

Запропонувавши типологізацію регіонів за такими ознаками, Б.Яловецький не бачить у Польщі, на відміну від Німеччини чи Італії, політичних регіонів. Галичина у його баченні – це реліктовий регіон, „вчищений від пилу і витягнутий на денне світло”. Посилаючись на дослідження польських ліцеїстів, автор доводить, що

¹⁴ Субкультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С.175.

¹⁵ *Herzfeld M.* Antropologia. Practycowanie teorii w kulturze i społeczeństwie. – Kraków, 2004. – S. 193 – 216.

у свідомості молоді поняття „Галичина” не існує, а регіональні самоідентифікації є досить слабкими і знаходяться на четвертому місці після національних, локальних та європейських. Утім, він помічає і протилежний процес: серед певної частини мешканців Галичини (мається на увазі, зрозуміло, її польська частина) „починається сучасне формування регіональної ідентичності, яке має виразний історичний характер”¹⁶.

Якщо ж говорити про українську Галичину, то застосовані Б.Яловецьким критерії навряд чи виявляться продуктивними. Хоч Галичина у складі України і не є політичним регіоном (як такі умовно можна розглядати її частини – сучасні області), віднесення її до складу реліктових регіонів некоректне хоча б тому, що регіональна ідентичність тут виявляє себе доволі виразно, особливо в часи загострення політичних протистоянь. Пояснюється це значною мірою тим, що історична й спадкова ідентичність у західноукраїнському регіоні органічно поєднується з ідентичністю проживання й перспективною ідентичністю (терміни М.Бассана та П.Сантливра). Інакше кажучи, галицька ідентичність в її українському різновиді є досить сильною саме тому, що в ній історичний компонент поєднується із травмуючим досвідом і ще до кінця не вирішеними, з точки зору місцевої спільноти, завданнями його подолання. Підживлюють її і продиктоване логікою життєвих реалій протистояння „вічно живому” польському міфу „галичанської Аркадії”, і досить міцні у середовищі місцевої інтелігенції месіанські настрої „галицького П’ємонту”.

Не варто скидати з рахунку і той мобілізаційний потенціал громадянськості, який дістався обом частинам Галичини у спадок від Австро-Угорської імперії і який, за спостереженнями політологів, і сьогодні забезпечує високу електоральну активність галичан. Польський фахівець у галузі електоральної географії Т.Зарицький звертає увагу на певну закономірність: в обох частинах Галичини існує потужний правий електорат. До того ж зіставлення карт електоральної активності у Польщі й Україні здатне викликати справжній подив: колишня австрійська Галичина вирізняється і там і тут високою явкою виборців настільки, що формує образ „однорідного регіону”. „Це дуже цікавий факт впливу спадщини держави, яка розпалася приблизно 80 років тому...Якщо вважати добровільну участь виборців проявом позитивного соціального капіталу, то цей випадок міг би бути прикладом державного впливу на створення такого соціального капіталу”¹⁷.

¹⁶ Яловецький Б. Регіональні рухи // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ, 2002. – С.380 – 388.

¹⁷ Зарицький Т. Мозаїка Центральної Європи: порівняльний аналіз польського та українського просторів // Там само. – С.531.

Від впливу політичних та етнічних чинників на регіональну ідентичність відштовхується і американський українознавець Г.Куромія, аналізуючи особливості самоідентифікацій мешканців Донбасу. Але тут цей вплив здебільшого від'ємний і розмиваючий. Шукаючи відповідь на питання: „яким чином Донбас зберігав свою особливу регіональну ідентичність, яка не може бути легко підпорядкована національним ідентичностям – українській чи російській”, автор звертає увагу насамперед на особливості заселення неосвоєних степових земель і на специфіку їх індустріалізації. Новоприбульцям, зауважує він, притаманний феномен амбівалентності самоідентифікацій – вони легко забували про своє етнічне походження і швидко засвоювали особливий „українсько-російський діалект”, який вважали „місцевою мовою”. Якщо територія, як правило, формує відчуття прив'язаності і у такий спосіб забезпечує ідентичність, то у випадку з Донбасом Куромія пропонує альтернативне пояснення – оскільки „окраїнні землі” забезпечували свободу пересування („негативну свободу”), „людям не потрібно було шукати ідентичність”. „Корені привабливої сили Донбасу полягають у надзвичайно незалежному мисленні вільного степу”, і саме тому в радянські часи цей регіон залишався політичною проблемою для Москви. Застосовуючи для аналізу цієї проблеми термін „регіоналізм”, Г.Куромія характеризує ідентичність мешканців Донбасу як проміжну і тому позанаціональну¹⁸.

На фоні погіршення чи недостатньо високих темпів поліпшення соціального самопочуття громадян регіональні ідентичності здатні легко набувати негативного зафарбування. Проблеми консолідації українського соціуму серйозно ускладнені обставиною, яку соціологи вкладають у формули широкої субкультурної варіативності чи субкультурної диференціації. За умов кризи довіри, що стала домінянтою вітчизняного суспільного життя, субкультурна варіативність стає додатковим чинником поляризації. У південно-східному регіоні домінує пасивний, з високими патерналістськими очікуваннями, різновид соціокультурної ідентифікації – аж до вибудови специфічних, зі спільними російськими й українськими коренями „донбаської”, „кримської”, „одеської” ідентичностей. Західний тип регіональної ідентичності більш активний, тут домінує орієнтація на індивідуальне господарювання й підприємництво, хоч примиренське ставлення до корупції дається взнаки не меншою мірою. Оскільки притаманний західному регіону тип політичного активізму сформувався у конфронтаційному руслі і має виразну антиросійську складову, він є живильним середовищем для правого радикалізму й національної мегаломанії.

¹⁸ Куромія Г. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність // Там само. – С.541 – 554.

Далеко не завжди, однак, політична поведінка громадян диктується винятково особливостями того чи іншого різновиду ідентичностей. Польський соціолог Т.Зарицький дотепно іронізує: „ніколи не можна бути певним, чи справді „регіональний контекст” має велике значення у даному регіоні, чи нам не вистачає даних для інших пояснень розходжень у політичній поведінці. Іншими словами, дослідник часто ризикує скористатися категорією „регіональний вплив” як „корзиною для використаного паперу”, до якої потрапляють усі нез’ясовані розбіжності”¹⁹.

Такі застереження будь-кого примусять замислитися над парадоксами просторових ідентифікацій і обмеженими можливостями наукового знання у поясненні свідомісних конструктів. Можливо, й справді мають рацію ті, хто вважає ідентичність „слабкою категорією”, особливо коли йдеться про її евристичні можливості в окресленні орієнтаційного простору людини? На наш погляд, навряд чи варто піддаватися подібним сумнівам. Адже на сьогодні поняття „ідентичність” є по суті єдиним, що адекватно передає відчуття автентичності територіальних відмінностей і регіональних субкультур. Жоден із його заміників, які неодноразово пропонувалися – ідентифікація з територією, соціальна орієнтація, групова належність, спільність, пов’язаність – не прижився у соціогуманітаристиці. Що ж до категорії „культурний регіоналізм”, то хоча вона за змістом досить близька до поняття „регіональна ідентичність”, але належить до іншої стратифікаційної системи і не має чітких територіальних обрисів. Принаймні у тій структурі регіональної системології, яка зараз вибудовується спільними зусиллями географів, істориків, культурологів, теоретиків системи управління, регіональний ідентичності знайти місце значно легше, ніж культурному регіоналізмові.

Для пояснення особливостей регіонального світосприймання і соціокультурної динаміки можуть бути корисними підходи, запропоновані Н.Дейвісом. Ціннісні орієнтації, зауважує він, формуються під впливом комплексу усталених інтелектуальних зв’язків, причому цей комплекс тісно пов’язаний як із засвоєною термінологією, географічними назвами, символічними кодами, так і з політичними поглядами, соціальними умовностями, особливостями емоційного світосприймання, релігійною вірою, зоровою пам’яттю, традиційним історичним знанням. Йдеться, отже, про „запас попереднього досвіду, крізь який фільтрується вся зовнішня інформація про минуле”²⁰.

Вітчизняні соціологи поділяють чинники, під впливом яких формуються територіальні ідентичності, на довго- і короткотермінові. Перші залежать від особливостей поселенської мережі, етнічного складу, історичної пам’яті, орієнтацій на „свободу” чи „порядок”,

¹⁹ Зарицький Т. Мозаїка Центральної Європи. – С. 501.

²⁰ Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2001. – С.22.

унітаризм чи автономію. Другі формуються під впливом ситуативних інтересів регіональних еліт, геополітичних чинників, поточних політичних процесів. На цій основі може виникати „патерн регіонального розвитку” – як історично сформований тип відтворення регіональної ідентичності, своєрідний „соціокультурний код”, що визначає напрям соціокультурної динаміки²¹.

Якщо подивитися під цим кутом зору на особливості формування регіональної ідентичності в Україні, то серед факторів впливу можна назвати: 1) природно-кліматичні особливості, зумовлені рельєфом місцевості, забезпеченістю ресурсами, специфічністю поселенської культури; 2) геополітичні впливи – війни та зумовлені ними міграційні процеси, поділи й переділи території; 3) цілеспрямовані політичні заходи держав-метрополій, спрямовані на інтеграцію території і асиміляцію населення, а також впровадження власних управлінських схем та ідентифікаційних моделей; 4) специфічність соціальної стратифікації, у тому числі зумовлена релігійними й міжконфесійними протистояннями, станом освітньої системи; 5) традиційні чи засвоєвані в процесі колонізації правові уявлення та способи самоорганізації; 6) політичні інтереси місцевих еліт.

У зарубіжній політології Україну інколи порівнюють з кометою, гранично щільною на сході і розрідженою на заході. Такий висновок робиться насамперед на основі гіперурбанізованості східних областей – Донецької, Луганської, Дніпропетровської. Найменш урбанізовані області на Заході – Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька. Але саме західні області характеризуються як найбільш європеїзовані – за історичною традицією, культурно-національним менталітетом, релігійними уподобаннями. Історико-культурне ядро України – її Центр, і саме тут, як правило, „гасяться” завищені амбіції і Заходу, і Сходу. Благо для України вбачається у цьому „взаємопогашенні” і у тому, що протиборчі сили відчувають потребу одна в одній радше для політичного самоствердження, аніж для практичної реалізації автономістських чи сепаратистських устремлень²².

Відмінності у світосприйманні між українським Заходом і Сходом зумовлені, отже, насамперед особливостями способу життя – переважно урбаністичного на Сході і аграрного на Заході. Психіка робітника, що формується в колективі, більш прагматична, ніж психіка селянина, зайнятого переважно індивідуальним господарством і більш залежного від природної стихії. Ставлення робітника до речей переважно функціональне; що ж до селянина, то він схильний персоналізувати й

²¹ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С.103.2

²² Задорожнюк Э.Г. Украина: Восток, Запад, Центр как «ось консолидации» (вторая половина 1990-х годов) // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С.279 – 282.

дemonізувати все, що його оточує. Звідси народні звичаї замовлянь, віра у дієвість певних ритуалів, сакралізація сільського побуту. Ритми життя також відмінні – у робітників вони підпорядковані насамперед виробничим циклом, у селян – сезонним природним циклом, а також освяченим традицією чергуванням буднів і свят.

Як показав В. Попов, матриці індустріальної культури здатні до самовідтворення і на етапах модернізації несуть у собі заряд досить потужної енергетики. Але в умовах пострадянської трансформації, під натиском ринкових відносин, з одного боку, і постмодерністської іронії, з другого, вони виявилися безсилими. У перетворенні найбільш архетипічної фігури індустріального пантеону, господаря надр – шахтаря – у маргінала-невдачу, загнаного у самодіяльні штольні-копанки, автор бачить не лише ознаки зруйнування усієї архетипової програми індустріалізму, але причину політичних, у тому числі електоральних, поразок індустріальної еліти.

Зрозуміло, що схематично окреслену у такий спосіб різницю не варто ні спрощувати, ні абсолютизувати. Той же Попов звертає увагу на очевидний парадокс: хоча цивілізаційна структура київського метрополітенського ареалу, незважаючи на численні спроби її реформування, лишається переважно російськомовною, саме тут перебуває центр електоральної підтримки „помаранчевих” сил і відповідних умонастроїв. Саме на столичних інтелектуалів розраховують творці ідеї київського, відмінного від львівського, варіанта націонал-державності – з акцентом на владно-бюрократичних аспектах. Але сама по собі етноцентрична парадигма є спадщиною навіть не індустріальної, а доіндустріальної епохи і як така не може бути консолідаційною²³.

На думку В. Дергачова, соціокультурна біполярність і рубіжність українського народу робить неможливою консолідацію суспільства навколо однієї з культурно-історичних традицій – західноєвропейської чи проросійської. Відсутні політична партія чи рух із реальною консолідуючою програмою. „Розгойдування гойдалок” прибічниками різних соціокультурних традицій уже призвело до „троянських здобутків” у вигляді деіндустріалізації, деінтелектуалізації, моральної деградації. „Величезний простір розколотої цивілізації виявився відкритим усім вітрам і ворогам”²⁴.

Можливо, такий діагноз занадто песимістичний, але аналітика мусить прораховувати усі варіанти можливого розвитку подій. Регіон у пострадянському просторі – явище нестале, нечітко структуроване, з невідрефлектованою й амбівалентною свідомістю. Досліднику, що дивиться на регіон збоку, важко досягнути притаманну йому специ-

²³ Попов В.Б. Социокультурная гетерогенность Украины в индустриальном и постиндустриальном измерениях // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С.125 – 135.

²⁴ Дергачев В. Цивилизационная геополитика. – С. 259 – 261

фічну ауру, як і переступити через свою прихильність до тих чи інших цінностей, власні політичні симпатії чи антипатії. В умовах гостро поляризованої України відсторонений погляд на регіон – справа проблематична. А регіональні дискурси, на які в кінцевому рахунку доводиться орієнтуватися, ідеологічно навантажені настільки, що усякий дотик до них іскрить. У кожному конкретному випадку буває нелегко відрізнити реально існуючі пласти культурного ґрунту від тих пропагандистських стереотипів, які народжуються у вирі політичних протистоянь.

З огляду на недостатню відрефлектованість регіональних параметрів та розмитість світоглядних критеріїв існують певні проблеми із застосуванням методів соціального аналізу у міждисциплінарній сфері. Можливості соціологічних досліджень тут обмежені: адже вони рееструють у кращому випадку самоідентифікації на особистісному рівні, а територіальні ідентичності – це насамперед феномен колективної свідомості. Більш продуктивними виявляються, як правило, можливості дискурс-аналізу. Простеження за матеріалами преси, включаючи регіональну, ролі й місця мови дискурсів у системі комунікаційних зв'язків, мовно-лінгвістичних аспектів проблем формування ідентичностей і націєтворення значно розширює діапазон регіональної аналітики²⁵. Дослідження політичних настроїв і уподобань у регіональному розрізі, проведене науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України на матеріалі 2004 – 2005 рр., дало змогу виявити типи регіональних інтерпретацій поняття „національна ідея” і той баланс позитивних, негативних і нейтральних оцінок цього поняття, який виявився в ході „помаранчевої революції”. Його результати, узагальнені в книзі „Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне” (К., 2005), виявилися досить промовистими – як у плані виявлення амплітуди настроїв і симпатій у регіональному вимірі, так в контексті з'ясування уроків „помаранчевої революції” та її впливу на політичний процес.

Не можна, однак, не бачити того, що можливості міждисциплінарності в осмисленні феномена територіальних ідентичностей використовуються ще далеко не повною мірою. Здається, що вітчизняні соціогуманітарії зупинилися за крок до розв'язання завдання, сформульованого ще М.Фуко, – заміни епістеми наукового теоретизування. Доводиться визнати, що парадигма транзитивності, бачення плину історії як поетапного руху до більш впорядкованих форм співжиття є відносною і як така має оцінюватися більш критично (як, до речі, і всі теорії формальної раціональності). Більш адекватною

²⁵ Див., напр.: *Нагорна Л.П.* Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К., 2005; *Kulyk V.* Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse // *Ethnic and Racial Studies*. – 2006. – Vol. 29. – № 2. – P. 287 – 292.

українським реаліям уявляється нелінійна парадигма постмодерну, вибудована у канонах синергетики. Можливо, новий ключ до аналізу вітчизняної соціокультурної динаміки буде знайдено на шляхах використання рефлексивної метапарадигми, яка виходить із вирішального впливу на реальність явищ дисперсії й фрагментації, культивованого ризику. Для спеціального дослідження потенціалу нерівноважності, дифузних процесів, що призводять до розмивання культурно-територіальної ідентичності, можуть успішно використовуватися інструменти макро-мікрорівневого аналізу, що дозволяють інтерпретувати як інституціональну рефлексію, так і внутрішню саморефлексію соціальних акторів. Такий підхід може бути особливо продуктивним у руслі аналізу конфліктогенності, що може виникати на ґрунті наявності культурно-політичного „двоподілу”, відмінних етнолінгвістичних зон, різноспрямованості устремлінь політичного істеблїшменту. Але у його освоєнні на вітчизняному ґрунті зроблені лише перші кроки.

Поки що ясно одне: для України територіальна ідентичність – не лише важлива складова соціальної ідентифікації, але й своєрідний ключ для конструювання регіону як політичного простору і водночас мірило легітимації. Український соціум із притаманними йому соціально-економічними диспропорціями, регіонально-культурними відмінностями, політичними імпровізаціями особливо потребує системного аналізу ризиків – як об’єктивно зумовлених полірегіональністю й полікультурністю, так і створюваних суб’єктивно в руслі незваженої політики ідентичності.

Щоб не наступати вкотре на ті самі граблі, український політик має, зокрема, винести важливий урок з того, якими значними суспільними втратами здатна обертатися ставка на архаїку і політизовану етнічність, що виявилася прикметною рисою президентства В.Ющенка. Шляхи подолання спричинених етноцентризмом негараздів – у введенні проблеми міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних відносин в Україні у контекст міжнародного права, створення наукового тезаурусу етнополітики, прогнозування й попередження загроз національній безпеці, здатних впливати із факту сегментованості соціуму і фрагментованості його політичної культури. Надзвичайно важливим завданням для державних структур та інтелектуалів є вихід за межі національно-державної ідентичності і перехід на рівень прокламування європейської системи цінностей та конструювання цивілізаційної ідентичності. Замикання у „контейнері” національної держави, особливо за умови обстоювання певними політичними силами етнічних пріоритетів, загрожує прищепленням масовій свідомості настроїв ізоляціонізму й національної мегаломанії.